

УДК 94 (477.7)“18/19”

О. М. Приймак

СОЦІАЛЬНА ТРАНСФОРМАЦІЯ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКОЇ СЕЛЯНСЬКОЇ ОБЩИНИ НАПРИКІНЦІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Стаття присвячена питанню соціальної трансформації південноукраїнської селянської общини наприкінці XIX – початку XX століть. Вона містить у собі аналіз генези поземельних, соціально-економічних та спільнотних відносин в общині внаслідок зміни курсу аграрної політики. В статті приділено також увагу трансформації соціального простору південноукраїнського села на рубежі XIX – XX століть.

Ключові слова: селянство, селянська община, сільський схід, соціальна трансформація, соціальна спільність, аграрна реформа, соціально-економічні відносини.

Останнім часом в системі наукових знань все більшої ваги набувають дослідження суміжного характеру. Серед останніх окреме місце належить роботам, що знаходяться на межі історичних наук та галузевих соціологій, а саме соціальної історії, історії селянства, історичної соціології, соціології села. Саме до цієї групи належить тема соціальної трансформації історичних форм самоорганізації суспільства.

Селянська община, як інститут та спільність, виступає предметом наукового дослідження соціальної історії. Аналіз її соціальної місії, функцій, норм, цінностей, внутрішньої організації, стилів когнітивної поведінки окремих груп селян матиме більш високий рівень ефективності, якщо буде проведений не лише за допомогою історичних, а й соціологічних методів наукового пізнання. Такий підхід уможливить розкриття сутності та змісту соціальних процесів, що відбувалися у такий складний для общини період як друга половина XIX – початок XX століття. Важливим, в цьому контексті, має стати пошук та характеристика як загальних тенденцій соціальної трансформації останньої, так і окремого регіонального різновиду – південноукраїнської сільської громади.

Мета статті полягає у розкритті питань соціальної трансформації селянської общини Півдня України наприкінці XIX – початку XX століття.

Слід також зауважити, що досліджувана в цій статті проблема не отримала достатньої уваги з боку науковців. Інформація про південноукраїнську общину, що міститься в історичній та соціологічній літературі, є поверховою. Серед дореволюційних видань, в цьому контексті слід виділити дві роботи: І.В. Можухіна та А.А. Ізмайлова. “Південний степовий регіон, – визначив перший дослідник, – тобто губернії Таврійська, Катеринославська та Херсонська мають високі показники закріплення надільної землі, що пов’язано зі слабкістю общинних традицій” [1, с.4]. У змісті роботи другого автора знаходимо ще й такі рядки: “... регіон позитивно відрізняється від інших тим, що общини на його території мають значні капітали та не відзначаються наявністю усталених традицій” [2, с.7].

Аналогічні положення можна зустріти й у змісті монографій радянських істориків А.М. Анфімова, В.О. Кучумової, С.М. Сідельникова. Але в той час серед науковців закріпилася думка, висловлена С.М. Дубровським: “Хоча показники виходу з общини на Півдні України й були найвищими в роки Столипінської реформи, вона не була остаточно знищена. Община в регіоні зачаїлася, замерла” [3, с.167].

Певною мірою ситуація змінилася з виходом у світ в 1992 році класичної монографії П.Н. Зирянова. Вперше в історіографії автор акцентував увагу читача не на проблемах реформування аграрних відносин, а на процесах в сільській общині, що відбувалися внаслідок реалізації реформи П.А. Столипіна. Разом з цим, так як об’єктом дослідження П.Н. Зирянова була община Європейської частини Росії, стан її південноукраїнського різновиду отримав незначної уваги. Науковець відзначив лише те, що на території Південних губерній община була слабкою й не мала глибинних традицій існування та стійко кланової структури як в Росії [4, с.216]. Інший науковець професор А.І. Карагодін, також відзначав, що на Півдні України на початку XX століття у класичному вигляді община збереглася лише в поселеннях колишніх державних селян [5, с.96].

Тобто питання соціальної трансформації південноукраїнської общини є на сьогодні майже не розкритим. Вирішення його, на нашу думку, можливе при залученні наукового доробку таких дослідників соціальних систем як Е. Дюркгейма, М. Вебера, Е. та К. Пінчот, П. Сорокіна, Б. Миронова та інших.

Наприкінці XIX століття община являла собою сусідську організацію дрібних безпосередніх виробників. Напередодні Столипінської реформи загальна площа надільного землеволодіння на Півдні України складала 6639322 десятин, що становило 40% земель регіону. В той же час аналогічний показник по Російській імперії дорівнював 49%. У регіоні налічувалося 4344 общини, що склалися з 697997 дворів [6, с.29]. Крім того у 370 общин регіону, не в надільній, а у приватній власності знаходилося ще 357917 десятин. Значна частина середняків та заможних селян-общинників орендувала казенні та приватновласницькі землі.

Соціальний простір її був достатньо складним та багаторівневим. Вона була одночасно економічним об’єднанням та найнижчою адміністративною одиницею, що дає можливість характеризувати її як державний інститут.

Як адміністративна одиниця община виконувала фіскальні та поліцейські функції. Основними органами її управління були сход, в який входили мешканці поселення та виборча адміністрація, що склада-

лася зі старости, соцького та десятників. На сході вирішувалися питання про переділ землі, розподіл повинностей, та складання клопотань до вищих інстанцій. Регулювання внутрішньообщинних відносин відбувалося на засадах накопиченого досвіду, що знайшов відображення у звичаєвому праві. У таких умовах окремих селянин-общинник не мав права вільно розпоряджатися наділом. Продаж, заклад під заставу, здача в оренду чи передання у спадщину останнього не могли бути виконані селянином без дозволу мирського сходу.

Разом з цим, існування інституту земських начальників створило умови для втручання адміністрації у внутрішньообщинні справи. Невеликий термін існування та відсутність кланової структури в общинах Півдня України дозволили земським начальникам досить сильно впливати на рішення сходу. Це явище стало особливо помітним під час Столипінської реформи, коли кінцеве рішення питання про надання чи розверстання наділу приймалося тільки з приїздом волосної чи повітової адміністрації.

Рівень соціальної інституціоналізації функцій, принципів, цінностей та норм у південноукраїнській селянській общині був нижчим ніж на Правобережжі та в середньому по Україні. Общинна форма господарювання в регіоні існувала тільки в поселеннях колишніх поміщицьких та державних селян. Середній розмір наділу представників цих категорій був у регіоні недостатнім для ведення самостійного господарства. Тому община виступала як інститут соціального захисту селян, як засіб колективного виживання в умовах малоземелля. Цій меті були підпорядковані всі функції общини. Зрівняльний характер наділення землею був однією із головних функцій общини. Розподіл наділів відбувався двома засобами – за ревізькими душами, тобто за кількістю представників чоловічої статі, зареєстрованих останньою десятою ревізією 1856 року, і за наявними душами чоловічої статі, тобто за кількістю приписаних в общині на момент ревізії [5, с.118].

В передреформений період у поселеннях колишніх поміщицьких селян Півдня України розкладка наділів проходила за ревізькими душами. Цей факт був пов'язаний з бажаннями селян зберегти розмір наділу 1856 року. Община, таким чином, не брала на себе відповідальність за забезпечення землею новонароджених або прибулих чоловіків.

У більшості поселень колишніх державних селян регіону середній розмір наділу за реформою 1861 року був у 1,5-2 рази вищим, ніж у колишніх поміщицьких. Розподіл земель у представників цієї категорії проходив за наявними душами. Внаслідок такої демократичної розкладки наділ колишніх державних селян зменшився протягом другої половини XIX – початку XX століття на 36,7% [6, с.34]. Тому на Півдні України наприкінці XIX століття в деяких общинах колишніх державних селян була введена змінена наявно-ревізька розкладка.

В Олександрівському повіті перехід до наявно-ревізької розкладки відбувся у 1902 році у селі Санжарівці. Протягом другої половини XIX століття розмір наділу в цьому селі зменшився з 8 до 3 десятин. Тому на сході було вирішено провести переділ з наданням старожилам по 5 десятин на душу, а новонародженим та прибулим – по 3 десятини [7, с.27]. Тобто, виникнення змішаної системи розкладки наділів було пов'язано з соціально-економічними та господарськими інтересами першопоселенців.

В межах інституціоналізованої практики класичним соціальним принципом селянської общини, був земельний переділ. При цьому часткові або повні переділи земель у другій половині XIX – початку XX століть відбувалися на Півдні України виключно в общинах колишніх державних селян [8, с.321]. На території Бердянського, Херсонського, Катеринославського, Дніпровського повітів майже всі общини колишніх поміщицьких селян були безпередільними [9, с.67]. В Олександрівському повіті в поселеннях цієї категорії переділи відбувалися у виняткових випадках – з причин переселення або смерті однообщинників. Але у 98% прикладів вони мали частковий характер [10, с.51]. Взагалі, на 1905 рік на Півдні України у безпередільному общинному володінні знаходилося 1356800 десятин, що складало 21% від усієї надільної землі. В той же час по Росії ця частка складала 12, 7% [6, с.65].

Соціальний принцип зрівняльної справедливості був закладений общиною і в систему черезсмужжя. Мета останньої полягала у наданні окремим селянам однакової кількості різноякісної землі. На початку XX століття черезсмужжя на Півдні України існувало як в общинах колишніх державних, так і в общинах колишніх поміщицьких селян. На початку XX століття внаслідок зростання кількості населення, переділів і дрібнення наділів черезсмужжя, особливо в поселеннях колишніх державних селян перетворилось в регіоні у багатомужжя. За даними обстеження селян 1913 року, основна маса селян Бердянського повіту мала у наділі від 5 до 13 смуг, а близько 45 господарств складалося з 41-60 смуг [11, с.38].

Недоліком общинного землеволодіння, особливо в селах колишніх державних селян, було дальноземелля. Середня відстань від поселення до надільної межі на Півдні України наприкінці XIX століття дорівнювало 6,5 верстам. В Олександрівському та Катеринославському повітах цей показник сягав 6,2 версти, у Херсонському – 8,6. В материкових повітах Таврійської губернії – 7,5 верст. В окремих селах він був набагато вищим. Дальноземелля у селі Павлівці Мелітопольського повіту дорівнювало 18 верстам, а у Білозірці – 22 [10, с.62].

Крім того, внаслідок порівняно пізнього заселення та господарського освоєння в селянських общинах Півдня України склалася стійка традиція екстенсивного господарювання. Мінеральні та органічні добрива для підвищення якості землі майже не використовувалися. Трипільна система у 1910 році існувала в регіоні лише в 38% общин. В інших 62% селяни застосовували переліг. В умовах низького рівня агрокультури проблема оскудіння общинних земель та зниження врожаїв була в регіоні на початку XX століття дуже гострою [4, с.159].

Таким чином, наприкінці XIX століття південноукраїнська община зберегла такі класичні функції як адміністративно-регуляторна, соціально-управлінська, господарська, фінансово-податна, правотворча, судова, представницька, соціального призначення, соціалізуюча та релігійна. Але деякі принципи цих функцій втратили провідну роль соціального регулятора відносин в селянській корпорації. Внаслідок чого, вона не була спроможною виконувати завдання, допомагати колективному виживанню селянства. Обмеженість прав на розпорядження наділами, зрівняльний характер їх розподілу, переділи, малоземелля, багатосмужжя та низький рівень обробки ґрунту привели общину до тієї межі, за якою існування її окремих членів за рахунок землеробства було неможливим. Але у класичному вигляді община на Півдні України збереглася лише у колишніх державних селян. Головні її соціальні норми та цінності, внаслідок бажання старожиливі зберегти власне господарство хоча б у натуральному вигляді в поселеннях колишніх поміщицьких селян зазнали суттєвої трансформації.

Разом з цим слід додати, що соціально-економічною основою общини було індивідуальне селянське господарство. Якщо в передреформений період економічні потреби общинників у нечорноземній смузі Російської імперії, Лівобережжі і Правобережжі України задовольнялися шляхом зрівняльного розподілу наділів, введенням багатопілля та застосуванням добрих, то на Півдні їх задоволення відбувалося шляхом індивідуалізації господарств. Сам термін "община" використовувався в регіоні лише в офіційній документації. Селяни ж застосовували замість нього визначення "громада", А общинний наділ називали "дुшовим" або "дворовим" [8, с.47].

Тяжіння до індивідуалізації господарств в общинах колишніх поміщицьких селян простежувалося на Півдні України у переході до без передільного користування та застосування розкладки за ревізькими душами [8, с.54].

У селах колишніх державних селян, особливо на території материкових повітів Таврійської губернії, задоволення потреб у землях окремих господарств проходило окремим шляхом. Під час переділу ближчі до села і кращі за якістю наділи мирський сход за традицією віддавав старожилам. Безкінним, безплужним селянам та новосельцям землі нарізались у віддаленій частині. Велика відстань до наданого миром наділу, можливість оренди сусідніх до нього казенних, приватновласницьких й віддалених общинних земель стали причиною виникнення хуторів-виселків [8, с.97]. Напередодні Столипінської реформи у мелітопольському повіті існувало близько сорока таких хуторів, а у Бердянському – 103. На території останнього лише в общині села Андріївки існувало 5 таких хуторів-виселків, у яких було 198 господарств з 1048 душами чоловічої та 1021 жіночої статі [11, с.29]. Аналогічні поселення у 80-90-х роках XIX століття виникли у селах Басані, Богданівці, Петропавлівці, Великому Токмаку, Юзкуні, Новокиївці, Малій Токмачці, Малій Кам'янці, Преображенні та інших.

У середньому на одне господарство хуторянина-виселенця припадало 37 десятин орної, 4 десятини вигонної землі, 4 коня, 5 корів, 9 голів дрібної рогатої худоби. Тобто, на відміну від дрібно-земельних господарств тих общинників, які жили у метрополії, хуторянин мав міцне, зорієнтоване на ринок господарство.

Внаслідок втягнення в сферу капіталістичних відносин південноукраїнське селянство на початку XX століття було глибоко розшарованим. Значна його частина втратила залежність від общини – сільська буржуазія (1/5 населення) отримувала головну частину прибутків з посівів, на куплених та орендних землях бідняки (2/5 населення) – від продажу в найми власної робочої сили. Лише середняцтво (2/5 населення) господарювало переважно на власних та орендованих надільних землях.

Вищенаведені зміни були складовими природної соціальної трансформації, що відбувалася в південноукраїнській селянській общині. Інституціональні засади її не зазнали суттєвих змін внаслідок збереження до початку XX століття патронажно-общинної моделі соціальної політики уряду. Трансформаційні процеси в самодостатньому соціальному організмі сільської громади торкнулися тільки норм та цінностей життя й лише частково змінили структуру соціальних принципів.

Разом з цим, якісна переорієнтація курсу аграрної політики у 1906 році суттєво прискорила соціальну трансформацію інституціональних засад та функцій селянської общини. Визначну роль в житті південноукраїнської общини відіграв Указ 9. XI. 1906 року. За змістом його першої статті господар, який володів надільною землею, отримував можливість закріпити свої смуги в індивідуальну приватну власність. Згідно зі статтею другою в тих общинах, де не було загальних переділів протягом 24 років, за кожним селянином, який подав заяву про бажання перейти до від общинного землеволодіння до приватного, закріплювалися у власності присадибні та орні ділянки, що знаходилися перед цим у постійному користуванні. В общинах, де напередодні реформи відбулися загальні переділи, в індивідуальну приватну власність селянина переходили ті наділи, що були віддані йому сходом у постійне користування. Якщо на відокремлене господарство припадала земля більше, ніж було встановлено сходом під час переділу, то селянин мусив сплатити общині вартість лишків. При цьому остання визначалася початковою викупною ціною [12, с.71]. Тобто Указом 9. XI. 1906 року забезпечувалося повне право селянина на приватне володіння колишнім общинним наділом. З одного боку, для збіднілих селян, що не мали можливості вести власне господарство, відкрилася можливість продажу общинних наділів. З другого – заможним господарям створювалися умови для збільшення шляхом купівлі наділів розміру посівної площі. Але при цьому процес мобілізації общинної землі був обмежений Правилами від : серпня 1907 року, за якими селяни мали право сконцентрувати в одному господарстві не більш ніж 6 куплених наділів.

Разом з цим, Указ 9. XI. 1906 року був замінений у 1910 році Законом від 14 червня. Процес запровадження індивідуальної приватної власності на общинні землі був з цього моменту прискорений – безпере-

дільні общини автоматично переводилися законом на подвірне або індивідуально-приватне правоволодіння. Крім того, місцева адміністрація отримала широкі повноваження для впливу на процес виходу селян з передільних общин [12, с.105].

Процес закріплення общинних наділів у приватну власність був припинений Законом від 29 травня 1915 року. Головною причиною виникнення останнього стало втягнення Росії до першої світової війни. Таким чином, згідно з етапами еволюції законодавства процес створення на місці общини приватних селянських господарств пройшов дві фази розвитку. Протягом першої – 1906-1910 – роках – політика уряду щодо знищення общинного землеволодіння мала поміркований характер. Закон залишав землевласникам право вибору щодо виходу із общини. З 1910 року й протягом всієї другої фази досліджуваній процес був штучно прискорений. Право вирішення питання про закріплення наділу у приватну власність перейшло з рук общини і селянства до представників місцевої адміністрації.

За роки Столипінської реформи у приватну власність селянами Півдня України було закріплено 2157500 десятин, що становило 36,6% общинного земельного фонду в регіоні. Власниками їх стали 255 тисяч (41,3%) колишніх селян-общинників. Якщо врахувати ще й той факт, що 49456 наділів в регіоні були закріплені шляхом отримання “посвідчу вальних актів” [13, с.49], то частка відокремлених від общини господарств дорівнювала 54,3%.

Найбільшу кількість процес переходу від общинного до приватного володіння землею охопив у Бердянському та Мелітопольському повітах, тобто там, де показник диференціації селянства був вищим, ніж середній по регіону. На їх території наділи закріпили 24172 (54,7%) та 31354 (63%) селян-общинників. В індивідуальній власності останніх опинилося 215103 (9,8%) та 301197 (51%) десятини надільної землі. При цьому в Бердянському повіті вихід з общини відбувся у 162 селах, тобто 4/5 від усієї кількості поселень колишніх державних та поміщицьких селян [11, с.52]. У Дніпровському та Херсонському повітах частка відокремлених від общини господарств майже дорівнювала середньому показнику по регіону. Вона складала 41,3% та 48,9% від усієї кількості господарств-общинників. Разом з цим, якщо в Дніпровському повіті селяни закріпили у приватну власність 168140 десятин або 45% общинних земель [10, с.61], то у Херсонському лише 113184 (33%) десятин.

На території досліджуваних повітів Катеринославської губернії перехід від общинного до приватного землеволодіння не став масовим. В цілому за роки Столипінської реформи в Катеринославському та Олександрівському повітах з общин вийшло 39% селян, які закріпили за собою 32% надільної землі.

Внутрішньо надільне землевпорядкування також негативно вплинуло на життя общини. На землях общин на Півдні України виникло 2044055 хуторів та відрубів, що становило 29,7% усієї кількості селянських дворів у 1905 році. Їх власникам належало 1847591 десятин, або 85,5% загальної площі ділянкових господарств чи 29,1% общинного земельного фонду в регіоні. При цьому 82,6% таких хуторів та відрубів виникло на закріплених в індивідуальну приватну власність наділах [3, с.312]. Інша ж частина була створена на землях подвірно-спадкових громад і знаходилася, хоч і формально, у колективній власності.

Землевпорядні роботи на території Півдня України проводилися, головним чином, в общинах колишніх державних та поміщицьких селян. Серед колишніх колоністів цей засіб покращення господарства отримав розповсюдження лише у частини болгар та євреїв.

Аграрні перетворення спричинили неоднорідну реакцію з боку різних прошарків південноукраїнського селянства, в тому числі й общинників. Не зважаючи на суттєві втрати надільної землі община в регіоні продовжувала функціонувати як соціальний організм, зберігаючи свої функції, принципи, цінності та норми. Але вона стала не формою колективного опору реформі, а асоціативною спільністю, яка пристосовувалася до нових правил взаємодії з позаобщинним соціальним простором – державною адміністрацією, землевпорядниками, агрономами, хуторянами та відрубниками. Тобто, вона не “зачаїлася”, як писав С.М. Дубровський, а поступово трансформувалася. На шляху від “соціальної спільноти” до “соціальної спільності”.

У збереженні общинного землеволодіння був зацікавлений, головним чином, середній прошарок селянства, основна частина комерційних та споживчих посівів якого знаходилася на орендованих у односельців наділах. Закріплення у приватну власність і продаж останніх більш заможним селянам приводили до руйнування на Півдні України розвинутої системи внутрішньо надільної оренди. А це, в свою чергу, стало загрозою економічній стабільності середняцьких господарств.

Найпоширенішим засобом збереження надільного фонду на Півдні України була відмова общини у дозволі на вихід. Протягом 1906-1915 років добровільну згоду мирського сходу на закріплення наділу у приватну власність отримали лише 105289 (28%) селян. Інша частина бажаючих вести одноосібне господарство змушена була скористатися допомогою місцевої адміністрації [13, с.183]. При цьому серед створених під час реформи індивідуальних господарств частка примусово виділених з общини була найменшою в Херсонському повіті та материкових повітах Таврійської губернії, де вона коливалась від 63% до 67%. У той же час у Катеринославському та Олександрівському повітах цей показник дорівнював 83% і співпадав з середнім по Європейській Росії [13, с.199].

Показовим у цьому відношенні був випадок, що мав місце у с. Водяному Мелітопольського повіту. Сход відмовив у дозволі 73 бажаючим закріпити наділи у приватну власність, аргументуючи свій вирок наявністю заборгованості за общинні землі. За чотири роки, протягом яких проходило судове розслідування, представники повітової та губернської адміністрації виявили, що ніяких боргів у Водянської общини

не має. Вихід з общини відбувся аж у 1913 році. При цьому дозвіл на нього отримали від іншої інстанції – Земського відділу МВС [9, с.127].

Не менш ефективним засобом збереження як надільного фонду так і соціального організму общини був перехід від передільного до подвірні-спадкового користування землею. Правовою основою цього шляху соціальної трансформації стала ст. 40 Указу від 9 листопада 1906 року, згідно якої вихід з подвірні-спадкової общини міг здійснитися лише при згоді всіх членів мирського сходу. Хоча вона й була відмінена Законом від 14 червня 1910 року, але за чотири роки реформи площа подвірного землекористування на Півдні України зросла у сім разів, а на території Катеринославщини – у 36 разів [4, с.129]. Але перехід до подвірного користування мав в общинах регіону короткостроковий характер. Після отримання від банку або приватних осіб необхідних коштів, селяни скуповували наділи бажаючих відокремитися й знову переходили до общинного землегосподарювання [11, с.7].

Не менш плідним у боротьбі общини за збереження земельного фонду було використання психологічного тиску. Бажаючим закріпити наділ у приватну власність сход забороняв користуватися громадською касою, місцями на сільському базарі, колодязями та дорогами. У с. Андріївці Бердянського повіту для впливу на бажаючих відокремитися община використала навіть слова з промови місцевого священика [11, с.165].

Внаслідок психологічного тиску з боку общини, селяни відмовлялися від заяв про закріплення наділів ще до обговорення їх питання на сході. Але, якщо в середньому на кожен регіон Європейської Росії припадало 8000 таких випадків, то на Півдні України за 1906-1915 роки їх кількість дорівнювала 6700. При цьому найбільше відмов від заяв про вихід – 1861 – трапилося в селах Бердянського, Мелітопольського та Дніпровського повітів [13, с.64].

Внаслідок Столипінської аграрної реформи частка надільного у загальній площі землеволодіння регіону зменшилася з 41% до 23%. При цьому слід додати, що на Півдні України різко змінилось співвідношення між подвірні-спадковою та общинною формою земельної власності. Істотне зростання першої, особливо на території Катеринославської губернії, сталося внаслідок реакції селянства на аграрні перетворення. До того ж зазнав змін і національний склад власників подвірні-спадкових ділянок. Якщо у 1905 році 91% їх були німцями-колоністами, то у 1917 році частка останніх становила лише 32%.

У роки столипінської реформи на Півдні України суттєво змінилася площа общинного землеволодіння. У 1917 році вона дорівнювала 4699577 десятинам. Південноукраїнські общини втратили не лише 39,6% надільної, а й 37,4% купленої в передреформений період землі [10, с.89]. Найбільш відчутними втрати общин земельного фонду були при цьому в Олександрівському, Херсонському, Дніпровському та Мелітопольському повітах.

Той факт, що на передодні революції 1917 року колективне селянське землеволодіння в Росії не було остаточно знищене, дав привід радянським історикам говорити про відсутність будь-яких вагомих результатів Столипінської аграрної політики.

Разом з цим, стверджувати про консервацію головних рис південноукраїнської общини можна лише умовно. Значна частина громад у регіоні, що особливо цікаво, й після виходу до подвірні-спадкового чи без передільного землекористування продовжувала проводити часткові чи повні переділи. Надільні й куплені землі, як і в передреформений період, ділилися за зрівняльним принципом у вигляді беззаступних ділянок. Але при цьому Столипінська реформа прискорила, принаймні на території південноукраїнських губерній, процес втягнення сільських общин до сфери капіталістичних відносин. Причиною цього була активна участь громад в процесі мобілізації надільної, казенної та приватновласницької землі, а також зростання кількості общинних кас взаємодопомоги. Внаслідок цього, в общинному землеволодінні змінилося співвідношення лише між частками надільної та купленої площі. Якщо у 1905 році воно дорівнювало в пропорції 21:1 то у 1917 році – 18:1. Тобто в роки Столипінської реформи на Півдні України відбулося не завмирання, а пристосування сільської общини до нових умов життя.

Таким чином, селянська община, як інститут та спільнота, займала важливе місце у соціально-просторовій організації життя сільського населення України та Росії. Разом з цим, внаслідок того, що процес заселення та господарського освоєння південноукраїнських губерній проходив значно пізніше, ніж на іншій території країни, а рівень капіталізації аграрного сектору мав порівняно високі показники, община в них не набула класичних рис. Поряд з такими усталеними функціями, як адміністративно-фіскальна, зрівняльно-передільна та асоціативно-господарська, південноукраїнська община не мала багатовікових традицій та стійкої кланової структури. У другій половині ХІХ століття в середині її розпочалися природні процеси соціальної трансформації, що торкнулися норм, цінностей та ієрархії принципів колективного буття. Столипінська аграрна реформа вплинула на сутність та зміст соціальних функцій південноукраїнської общини, що прискорило еволюцію її від “соціальної спільноти” до “соціальної спільності”.

Матеріали статті можуть бути використані при викладенні таких дисциплін, як теорія управління соціальними процесами, історія соціальної роботи, історичне краєзнавство тощо. Подальша розробка теми відбудеться в контексті дослідження соціальної історії Півдня України кінця ХІХ – початку ХХ століття.

Джерела та література

1. Мозжухин И.В. Очерки реформы крестьянского хозяйства. – М., 1917.
2. Измайлов А.А. Доклад 42-му Бахмутскому уездному земскому собранию о землеустройстве в Бахмутском уезде. – Бахмут, 1907.

3. Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в начале XX века. – М., 1963.
4. Зырянов П.Н. Крестьянская община Европейской России. 1907-1914. – М., 1922.
5. Карагодин А.И. История Запорожского края (1770-1917). – Запорожье, 1998.
6. Статистика землевладения. 1905 год. Свод данных по 50-ти губерниям Европейской России. – СПб., 1906.
7. Логинов А. Краткий очерк земледелия и землепользования в Александровском уезде. – Александровск, 1906.
8. Постников В.Е. Южнорусское крестьянское хозяйство. – СПб., 1893.
9. Приймак О.М. Столипинська аграрна реформа на Півдні України (1906-1917 рр.). – Запоріжжя, 2002.
10. Земледельческий Центр и Юг Европейской России. – СПб., 1911.
11. Землеустройство хозяйства. Сводные данные сплошного по 12 уездам подворного обследования хозяйственных изменений в первые годы после землеустройства. – Пг., 1915.
12. Полное собрание законов Российской империи. – Т. XXX. – СПб., 1913.
13. Статистический ежегодник России. 1915 год XII. – Пг., 1916.

Приймак О. Н. Социальная трансформация южноукраинской крестьянской общины в конце XIX – начале XX в.

Статья посвящена вопросу социальной трансформации южноукраинской крестьянской общины в конце XIX – начала XX веков. Она содержит в себе анализ генезиса поземельных, социально-экономических и общинных отношений в общине в результате изменения курса аграрной политики. В статье уделено также внимание трансформации социального пространства южноукраинского села на рубеже XIX – XX веков.

Ключевые слова: крестьянство, крестьянская община, сельский сход, социальная трансформация, социальная общность, аграрная реформа, социально-экономические отношения.

Priymak O.M. Social transformation peasants common in South of Ukraine in the end XIX – beginning XX centuries.

This article say about peasants common in South of Ukraine in the finish XIX – beginning XX centuries. It contains the analysis of genesis of land, socio-economic and communities relations in common as a result of course-changing agrarian policy. In the article attention of transformation of social space of village in the South of Ukraine on the border of XIX – XX ages.

Keywords: peasantry, peasant common, rural tails, social transformation, social community, agrarian reform, socio-economic relations.

УДК [94(470+571)“18”:323.12]:94(438)“18”

В. В. Місюра

УКРАЇНСЬКИЙ ЧИННИК У ТРАКТУВАННІ МИХАЙЛОМ КАТКОВИМ ПОЛЬСЬКОГО ПИТАННЯ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПУБЛІЦИСТИКИ 1863 РОКУ)

На підставі аналізу статей одного з найвпливовіших російських публіцистів другої половини XIX століття Михайла Каткова, опублікованих у 1863 році, визначено роль українського чинника у його поглядах на вирішення польського питання. Південно-Західний край М. Катков розглядав як “исконно русские области”, де потрібно змінити структуру землеволодіння на користь російської аристократії, поліпшити становище православного духовенства, перевести богослужіння в костьолах на російську мову. За таких умов, на його думку, Царство Польське ніколи не буде прагнути політичної самостійності.

Ключові слова: польське питання, український чинник, Михайло Катков, публіцистика, Південно-Західний край Російської імперії, Царство Польське.

Михайло Никифорович Катков (1818-1887) – один із найвпливовіших російських публіцистів другої половини XIX століття. Свою співпрацю із періодичними виданнями він розпочав у 1838 році в “Московском наблюдателе”. У наступному році редактор журналу “Отечественные записки” Андрій Краєвський, помітивши літературні здібності М. Каткова, запросив його до співпраці. М. Катков спільно з Віссаріоном Бєлінським вів критичний і бібліографічний відділи [1, с.72]. У 1851 році М. Катков став редактором газети Московського університету “Московские ведомости”, загалом суто хронікальної [2, с.18].

Після вступу на російський престол у 1855 році Олександра II преса рішучіше взялася за обговорення суспільно-політичних, економічних та правових питань, а тому спокусливою стала перспектива публіцистичним словом брати участь у політичному житті країни [1, с.75]. У 1856 році М. Катков почав видавати у Москві журнал “Русский вестник”, який отримав право публікувати статті з політичних питань [3, с.75]. Він виступав за відміну кріпосного права, розвиток місцевого самоврядування, реформу суду, розширення свободи друку та відміну попередньої цензури [4, с.197]. Разом з тим М. Катков вважав, що монархічні настрої здатні згуртувати людей різних станів і віросповідання, об'єднати їх в єдиному національному пориві, у терпінні й довірі до монарха, який веде Росію по шляху оновлення [1, с.77].